

प्रकरण ३

प्रज्ञा लोखंडे परिचय

प्रकरण ३

प्रज्ञा लोखंडे परिचय

परिचय :

आधुनिक मराठी कवयित्रींच्या तिसऱ्या पिढीतील प्रज्ञा लोखंडे या एक महत्त्वपूर्ण कवयित्री आहेत. कविता लिहिणे हे त्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य असले तरी, स्तंभलेखन, नाटक, समीक्षा आणि संपादन या साहित्याच्या विविध क्षेत्रांमध्ये प्रज्ञा लोखंडे यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिलं आहे. याबरोबरच स्त्रीवादी चळवळ, साहित्य चळवळ अशा सामाजिक क्षेत्रातही त्या सातत्याने सहभागी होतात.

कवयित्री, समीक्षक, लेखिका आणि संपादन या विविध भूमिका एकाचवेळी सहजपणे पेलू शकणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे साहित्यिका आहेत. त्यांचे लेखन अतिशय प्रभावी, परिणामकारक आणि विचार प्रवर्तक आहे. त्यांनी कविता या वाङ्मयप्रकारातून वैशिष्ट्यपूर्ण लेखन केले आहे. बहुजन समाजातून आलेल्या प्रज्ञा लोखंडे यांना वेळोवेळी संघर्ष करावा लागला आहे. कधी व्यक्ती म्हणून तर कधी फक्त स्त्री म्हणूनही आणि म्हणूनच त्यांच्या कवितेची नाळ स्त्रीशी, तिच्या अस्तित्वाशी, वेदनेशी अगदी सुरवातीपासूनच जुळलेली आहे. महानगरीय संवेदना व्यक्त करणे हा त्यांच्या साहित्याचा एक विशिष्ट पैलू आहे. सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या अपरिहार्यतेतून दलित साहित्य जन्माला आले. त्याचे प्रेरणा स्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे रूप प्रज्ञा लोखंडे यांनी आपल्या साहित्यातून व्यक्त केले आहे. त्यांची कविता स्त्रीवादी, महानगरीय आणि दलित या तीनही भूमिका समर्थपणे पेलते. प्रज्ञा लोखंडे यांचे एकूणच साहित्य एका स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय होऊ शकेल, असे सामर्थ्य त्यात आहे.

अ) जीवन परिचय—जन्म, शिक्षण, जडणघडण :

इ.स. १९७७ ते ८० नंतरच्या आधुनिक मराठी लेखिका, कवियित्रीमध्ये प्रज्ञा लोखंडे यांचे लेखन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. साहित्याच्या विविध अंगांची जाण असलेल्या, सामाजिक मान जपणाऱ्या आणि स्त्री अस्तित्वाचा, स्वातंत्र्याचा, समतेचा पुरस्कार करत लेखन करणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे या महत्त्वपूर्ण लेखिका आहेत.

प्रज्ञा लोखंडे यांचा जन्म ११ फेब्रुवारी १९६६ रोजी सोलापूर येथे झाला. ख्यातनाम ज्येष्ठ लेखक पद्मश्री दया पवार यांच्या प्रज्ञा या कन्या आहेत. त्यामुळे लिहिण्याचा वारसा घरातूनच मिळाला. आई हिरा पवार प्राथमिक शाळेमध्ये शिक्षिका आणि मुख्याध्यापक. कार्यकर्त्या लेखकाच्या घरात जन्म झाल्याने दलित चळवळीचा, दलित साहित्याचा लहानपणापासून संस्कार झाला त्या अनुषंगाने प्रज्ञा लोखंडे यांचा भारतातील प्रगतशील, जनवादी साहित्य चळवळीशी सातत्याचा अनुबंध जोडला गेला आहे.

प्रज्ञा लोखंडे यांची सर्वात पहिली कविता ही 'कोकिळा' होय. या कवितेचे आशयसूत्र हे स्त्रीचे शोषण आणि शोषणमुक्त होण्यापर्यंतचा तिचा स्वतःचा प्रवास असे होते. ही कविता 'अस्मितादर्श' या दलित साहित्य चळवळीच्या मुखपत्र मानल्या जाणाऱ्या त्रैमासिकात प्रसिध्द झाली. आणि तिचं कौतुकही झालं. आणि हा या कवियित्रीच्या लिहिण्याच्या प्रवासातला निर्णायक क्षण ठरला. या कवितेचं प्रज्ञा यांच्या वडिलांनी म्हणजेच दया पवार यांनी कौतुकही केलं. त्याबरोबरच एक मोलाचा सल्ला दिला की, 'तू तुझी कविता लिही. भाषा शैली, आशय तुझा असू दे. एकूणातच कवितेतून जे काही तुला लिहावंस वाटतं ते मोकळेपणानं लिही लिहिताना कुठल्याही प्रकारचं दडपण घेऊ नकोस. अगदी माझंसुध्दा !'

आणि इथूनच प्रज्ञा लोखंडे यांचा लेखन प्रवास खऱ्या अर्थाने सुरु झाला.

ब) वाङ्मयीन योगदान :

शिक्षण – एम्.ए. (मराठी) सध्या पी.एच् डी. पदवी करिताचे संशोधन काम सुरु

व्यवसाय – ज्ञानसाधना महाविद्यालय , ठाणे.

व्याख्याता व वभागप्रमुख मराठी विभाग

सन्मानीय सदस्य – *महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

महाराष्ट्र शासन

*आकाशवाणी आणि दूरदर्शन – कार्यक्रम

सल्लागार समिती – प्रसार भारती, नवी दिल्ली

*क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास

केंद्र पुणे विद्यापीठ – सल्लागार समिती

संपादक – परिवर्तनाचा वाटसरु, पाक्षिक

इतर – अनेक वाङ्मयीन / वैचारिक मुखपत्रातून सातत्याने समीक्षा

लेखन प्रसिध्द. सामाजिक चळवळीत, विशेषतः

स्त्री-संघटनांमध्ये सक्रीय सहभाग

*प्रकाशित साहित्य :

कविता संग्रह : १) अंतःस्थ १९९३ प्रथमावृत्ती, मानसन्मान

प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती, डिंपल

पब्लिकशन्स मुंबई.

२) उत्कट जीवघेण्या घगीवर २००२ लोकवाङ्मय

गृह . मुंबई.

३) मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा २००७

ग्रंथाली मुंबई.

*स्तंभलेखन संग्रह – 'केंद्र आणि परिघ' (२००४)

डिंपल पब्लिकेशन, मुंबई

*दोन अंकी नाटक– 'घादांत खैरलांजी' (२००७)

प्रतिशब्द प्रकाशन, मुंबई

*संपादन आणि समीक्षा:

'मी भयंकराच्या दरवाजात उभा आहे.'

नामदेव ढसाळ यांची निवडक कविता.

सतीश काळसेकर समवेत सहसंपादक

(२००७) शब्द प्रकाशन, बोरिवली, मुंबई

*पारितोषिके आणि गौरव

१) अंतःस्थ करिता :

१) बालकवी पुरस्कार – उत्कृष्ट वाङ्मयनिर्मितीसाठी

महाराष्ट्र शासनाकडून दिला जाणारा पुरस्कार

२) विशाखा पुरस्कार – यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र

मुक्त विद्यापीठातर्फे कविवर्य कुसुमाग्रज गौरवार्थ

दिला जाणारा प्रथम क्रमांकाचा पुरस्कार

३) शाम पनगंटी स्मृती पुरस्कार :

४) कविवर्य बा.सी. मर्ढेकर पुरस्कार लक्षवेधी तरुण

साहित्यिकास अ.भा. मराठी साहित्य संमेलनात

संमेलनाध्यक्षांच्या (आळंदी येथे झालेल्या साहित्य

संमेलन, संमेलनाध्यक्ष -शांता शेळके) निवडीने

दिला जाणारा पुरस्कार

५) राजस्थान दलित साहित्य अकादमीचे पारितोषिक

२) उत्कट जीवघेण्या घगीवर करिता

१) कविवर्य रा.ना. पवार स्मृती पुरस्कार

३) 'मी मिडळ पाहतेय समग्राशी डोळा' करिता

१) 'इंदिरा संत विशेष पुरस्कार' उत्कृष्ट

वाङ्मयनिर्मिती साठी महाराष्ट्र शासनाकडून

दिला जाणारा पुरस्कार

२) महाकवी अश्वघोष पुरस्कार, मुंबई

३) वामन अनंत रेगे पुरस्कार, सर्वोत्कृष्ट ललित

साहित्यकृतीसाठी दिला जाणारा ठाणे मराठी ग्रंथ

संगहालयाचा पुरस्कार

४) महाराष्ट्र फाउंडेशन पुरस्कार, अमेरिका २००८

सर्वोत्कृष्ट कवितासंग्रहासाठी दिला जाणारा

पुरस्कार

*इतर मानसन्मान

१) कवयित्री शांता शेळके पुरस्कार :

मा. दीनानाथ स्मृती प्रतिष्ठान

यांचा एकूण मराठी कवितेतील योगदानासाठी

दिला जाणारा पुरस्कार लता मंगेशकर

यांच्या शुभहस्ते.

२) बिरसा मुंडा राष्ट्रिय पुरस्कार २००९

एकूण साहित्यिक वाटचालीसाठी

३) माता भीमाबाई आंबेडकर पुरस्कार :

संबोधी प्रतिष्ठान, सातारा

४) पी. सावळाराम पुरस्कार :

ठाणे महानगरपालिका आणि

पी. सावळाराम प्रतिष्ठान, ठाणे

७) विशेष प्रावीण्य :

महाविद्यालयीन जीवनात रंगभूमीवर सक्रिय
सहभाग. पुणे विद्यापीठ आयोजित युवक
महोत्सवात १९८४ एकांकिका स्पर्धातर्गत
स्त्री भूमिकेकरिता असलेले सुवर्णपदक
मिळाले.

६) राजस्थान (उदयपूर) येथील अखिल भारतीय प्रथम दलित
महिला संमेलनात महाराष्ट्राच्या वतीने प्रतिनिधित्व (२६/२७
जून ९३)

७) हैद्राबाद येथील 'ऑल इंडिया दलित रायटर्स कॉन्फरन्स'
मध्ये सहभाग १९८७

क) सामाजिक भूमिका :

विविध चळवळींमधून सहभाग

प्रज्ञा लोखंडे यांची पहिली ओळख म्हणजे ज्येष्ठ साहित्यिक दया पवार यांची मुलगी ही होय. आणि आता आधुनिक कवियित्रीच्या तिसऱ्या पिढीतील एक प्रथितयश कवयित्री. वडिलांच्या अनुषंगाने चळवळीशी संबंध आला. महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्वज्ञानाचा अभ्यास करत असतानाच समाजातील असमानता, शोषण, अभाव याची प्रज्ञा लोखंडे यांना अस्वस्थ जाणीव झाली. वडिलांच्या अलौकिक कार्यामुळे घरी येणारे लेखक, अभिनेते, कार्यकर्ते, अनेक क्षेत्रांतील व्यक्ती त्यांच्या वडिलांशी होणाऱ्या चर्चांगप्पा, त्यामुळे लहानपणापासूनच विशिष्ट परिवर्तनवादी चळवळीचे वातावरण लाभल्यामुळे त्यांना समाजाचे भान आले. शोषणाची जाणीव झाली.

त्यांच्या वयाच्या पंधरा-सोळाव्या वर्षी पहिली कविता स्फुरली- 'कोकिळा', स्त्रीभावनांच्या घुसमटीचे प्रतिक होते. येथून लेखन प्रवासाला सुरुवात झाली. शोषित, वंचित समाजाचे दुःख, विशेष करून स्त्रियांचे प्रश्न सहजतेने त्यांच्या काव्यातून प्रकट होत गेले. त्यांच्या लेखनावर झाला. त्याचबरोबर त्यांच्या आई हिरा दया पवार यांचाही त्यांच्या जडणघडणीत मोठा वाटा आहे. प्रज्ञा लोखंडे यांनी वैयक्तिक आयुष्य, त्यातले चढउतार याला स्त्री शोषणाचे संदर्भ मानले आहे. त्यांच्या साहित्यातून ते प्रकर्षानं मांडलं आहे. पारंपारिक अर्थानं घर नावाची सुबत्ता असलेली चौकट त्यांनी मोडून टाकली. त्यांच्या कवितेवर, साहित्यावर 'हे लिहू नको', अशी बंधने त्या स्वीकारू शकल्या नाहीत. तसेच त्यांच्या मोठ्या सर्वजनिक जीवनावर लगाम घातला जाणे त्यांना सहन करणे शक्य नव्हते. तेव्हा प्रज्ञा लोखंडे या आपल्या नववीत शिकणाऱ्या मुलाला बरोबर घेऊन संसाराची चौकट मोडत घराबाहेर पडल्या. त्यांची ही कृती समानतेची मूल्यं जपणाऱ्या आणि त्यासाठी आपली लेखणी वापरणाऱ्या एका कार्यकर्तीची होती. त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्यातील संघर्ष हा एका व्यापक फुले-आंबेडकरी विचारप्रणालीचा आविष्कार आहे असे त्या मानतात.

त्यांच्या काव्यलेखनाला तर अनेक आशयसुत्रं आहेत. संस्कृतीकारण, समाजकारण, सत्ताकारण, विवाहसंस्था, स्त्री-पुरुष संबंध अशी अनेक परिमाणे लाभलेली त्यांची कविता स्त्री-शोषणाच्या, स्त्री प्रश्नांच्या मुळाशी घाव घालते.

प्रज्ञा लोखंडे आपल्या व्यक्तीगत जीवनसंघर्ष हा व्यापक स्त्रीजीवन संघर्ष चळवळीचा एक भाग मानतात. स्त्री समानता, स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवणे ह्या मूल्यांना जपण्यासाठीच वैयक्तिक आयुष्यात त्यांनी संघर्ष करून सामाजिक भान जपले आहे. 'परिवर्तनाचा वाटसरु' या सामाजिक बांधिलकी जपणाऱ्या पाक्षिकाचे संस्थापक - संपादक अभय कांता या सामाजिक कार्यकर्त्यांशी प्रज्ञा यांनी दुसरे लग्न केले आहे. आणि प्रज्ञा लोखंडे हे पूर्वाश्रमीचे नाव बदलून पुन्हा 'प्रज्ञा दया पवार' हेच नाव धारण केले आहे.

याव्यतिरिक्त प्रज्ञा या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ व 'वुमेन डेव्हलपमेंट सेल' या मुंबई विद्यापीठाच्या मंडळावर काम करत आहेत. तसेच सॉची महिला प्रबोधिनी, पद्मश्री दया पवार प्रतिष्ठान, आंतरभारती इत्यादी संस्थांमध्ये त्या महत्वपूर्ण काम करतात. याच अर्थाने परिवर्तनवादी चळवळीत त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग आहे. आणि याचप्रमाणे शाब्दिक कृतीच्या पलीकडे जाऊन प्रत्यक्ष कृती करणाऱ्या साहित्यिकांची आज समाजाला गरज आहे. असे त्यांचे ठाम मत आहे.

दलित साहित्याचं, लोककलांचं दस्तऐवजीकरण व्हावं तसंच भारतातील दलित साहित्याचं सुसंबद्ध एकत्रीकरण करावं अशी प्रज्ञा लोखंडे यांची कल्पना साकार करण्यासाठीच त्यांनी 'दया पवार प्रतिष्ठान' याची स्थापना केली. त्याअंतर्गत विविध उपक्रम, विविध क्षेत्रातील कर्तबगार व्यक्तींना दया पवार यांच्या नावे पुरस्कार देणे असे उपक्रम राबवले जातात.

अशाप्रकारे प्रज्ञा लोखंडे या सामाजिक भूमिका अत्यंत पारदर्शीपणे जगतात. सामाजिक तत्वे आणि मूल्ये त्यांनी व्यक्तीगत आयुष्यातही जोपासली आहेत.

ड) प्रज्ञा लोखंडे यांच्या कवितेचे वेगळेपण :

'अंतःस्थ', (१९९३) 'उत्कट' जीवघेण्या घगीवर (२००२) 'मी भिडऊ पाहतेय समग्राशी डोळा ' (२००७) हे प्रज्ञा लोखंडे यांचे काव्यसंग्रह आहेत. त्यांच्या 'अंतःस्थ' या काव्यसंग्रहाला महाराष्ट्र शासनाचा बालकवी पुरस्कार मिळाला आहे. 'उत्कट जीवघेण्या घगीवर' या काव्यसंग्रहाला कविवर्य रा.ना.पवार स्मृती पुरस्कार मिळाला आहे. तर 'मी भिडऊ पाहतेय समग्राशी डोळा' या काव्यसंग्रहाला इंदिरा संत विशेष पुरस्कार महाराष्ट्र शासनाकडून मिळाला आहे. एकूण मराठी कवितेतील योगदानासाठी 'प्रज्ञा लोखंडे यांना मा. दीननाथ स्मृती प्रतिष्ठान तर्फे कवयित्री शांता शेळके पुरस्कार मिळाला आहे.

प्रज्ञा लोखंडे यांनी आपल्या काव्यातून स्त्री मनाचा, संवेदनांचा अत्यंत सखोलपणे चिंतनशील विचार केला आहे. त्यांच्या काव्याला समग्र वैश्विक माणुसकीच्या जाणीवेचाही स्पर्श आहे. त्यांच्या लेखनामागची प्रमुख भूमिका ही स्त्रीवादी आहेच. परंतु पूर्व परंपरेने चालत आलेला दलितत्वाचा वादही त्या आपल्या काव्यातून मांडतात. संपूर्ण स्त्रीत्वाच्या गृहीत प्रारूपाला छेद देऊन दलित स्त्रीवादी जाणीवांना प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता नव-रचित करते. प्रा.पुष्पा भावे म्हणतात, 'मागच्या काळात जनाबाईंच्या अमंगाविषयी लिहिताना प्रा.श्री.म.माटे यांनी त्यात स्त्रीत्वाचे आणि दलितत्वाचे दुहेरी दुःख आहे असे म्हटले होते. प्रज्ञाच्या कवितेत आणि निरर्थक होतो. कारण या कवितेने दलितत्वाचे स्त्रीत्वाशी असलेले नवे अन्वय शोधले आहेत.'^१

आधुनिक मराठी स्त्री काव्यामध्ये प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता अतिशय प्रभावी आणि परिणामकारक आहे. आधुनिक कवयित्रींच्या कवितेमध्ये स्त्रीवाद हा अधिक प्रखरतेने मांडला गेला आहे. स्त्री ही केवळ स्त्री म्हणून नव्हे तर संवेदनशील, चिंतनशील माणूस म्हणून समाजात जगत असताना अंगावार कोसळणारे सुख दुःखाचे, प्रेम विरहाचे, एकाकीपणाचे, तुटलेपणाचे अनुभव सहजपणे पण अत्यंत वेधकपणे व्यक्त केले आहेत. मलिका अमरशेख व रजनी परुळेकर यांनी आपल्या काव्यातून प्रथमच पाश्चात्यांकडून आलेल्या स्त्रीवादाचा उद्घोष केला. परंपरागत चालत आलेल्या स्त्रीवादातच त्यांची कविता अडकून न पडता बंडखोर कविता म्हणून ती विशेष गाजली.

प्रज्ञा लोखंडे यांच्या कवितेनेही स्त्रीच्या जगण्याची, अस्तित्वाची घुसमट धीरगंभीरतेने व्यक्त केली आहे. तसेच शोषणावर, विषमतेवर व लिंग भेदावर त्यांची कविता हल्ला चढवते. वि.वा.शिरवाडकर प्रज्ञा लोखंडे यांच्या काव्याविषयी म्हणतात, "आत्यंतिक हळवेपणा आणि तीव्र संवेदना हे तुझ्या व्यक्तित्वातील गुणविशेष तुझ्या काव्यातही उतरले आहेत."²

"आपल्यातच किती अंतःस्थ कप्पे

वावरत असतात

एकमेकांना अनोळखी असल्यागत"

(अंतःस्थ , ४४)

अशा रूपात स्वतःतल्याच अनोळखी कप्प्यांना परस्परांची ओळख करून देत राहतात. स्वतःचाच शोध घेत राहणारी हया कवयित्री स्त्रीत्वाच्या संघर्षाची पीडा आपल्या काव्यातून अत्यंत प्रखरतेने मांडतात. प्रज्ञा म्हणतात, 'संस्कृतीच्या कुठल्याच पानावर मला माझा चेहरा सापडत नाही. स्त्रीच्या दुःखाला यातनेला कुठलीच परिसीमा असत नाही. तिचा तिलाच संघर्ष करावा लागणार आहे.

"बाई शोधते तिचा हरवलेला चेहरा

बाई शोधते तिचं हरवलेलं शरीर

बाई शोधते तिची सावली

अंतर्बाह्य रिकामी हो... बाई

शतकानुशतकं चौकोनी गुहेचं माप ओलांडते"

(मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा)

कित्येक वर्षांपासून हे चालत आलं आहे. स्त्रीच्या जगण्याची घुसमट या कवितेतून व्यक्त होते. स्त्री संघर्षाचे एक वेगळे रूप प्रज्ञा लोखंडे यांनी आपल्या 'रूपकुंवर' या कवितेतून मांडले आहे. भालचंद्र फडके म्हणतात, "दलितांतील स्त्री ही नव्या दृष्टिकोनातून आज लिहू लागली आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीत पुरुषांबरोबर

स्त्रियाही सामील झालेल्या होत्या. 'रुपकुंवर' सती गेली तो दिवस भारतीय स्त्री कसा विसरेल?" ३

प्रज्ञा लिहितात :

"स्त्रीत्वाचा मूक आक्रोश सजवण्यात
 धन्य झालेली आपली महान संस्कृती
 जोहरापासून तीपर्यंतचा हा प्रवास
 इक्की सती सदीत तसूभरही बदलला नाही
 रुपकुंवर!"

(अंतःस्थ पृ. ३५)

स्त्री ही माणूस आहे आणि म्हणून प्रतिष्ठेने जगण्याचा तिचा हक्क आहे. प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता स्त्री सन्मानाचा पुरस्कार करणारी आहे.

"हे असं क्षणाची पत्नी आणि
 अनंतकाळची माता वगैरे असण्यापेक्षा
 स्त्रीने अनंतकाळी माणूसच असावं"

(मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा १०)

स्त्री सन्मानाचा पुरस्कार करतानाच त्यांची कविता सम्यक परिवर्तनाची दिशा दाखवते. प्रज्ञा लोखंडे यांची भूमिका स्त्रीवादी ही आहेच परंतु पूर्वपरंपरेने आघोरेखित केलेले दलितत्वाचे दर्शनही त्या स्पष्ट करतात

"माणसारखा माणूस असूनही
 त्याला काढायचीय तिची नग्न धिंड
 करायचंय तिला विद्रुप"

(मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा ३४)

एखादया स्त्रीवर ती स्त्री आहे म्हणून आणि ती दलित आहे. म्हणूनही दुहेरी अत्याचार होतो, याचे विदारक चित्रण प्रज्ञा लोखंडे करतात. आंबेडकरी चळवळीची सम्यक परिवर्तनाची दिशा त्यांनी आपल्या काव्यातून आणली आहे. (A) फॉर आंबेडकर म्हणत मूळाक्षरांनाच नावीन्य त्या देऊ पाहतात.

याचबरोबर महानगरीय संस्कृतीचे विदारक चित्रण त्यांनी केले आहे.

“पंचतारांकित दुःखाची झालर पांघरुन

पोरक्या स्वप्नांना लिलावात मांडलं जातं

महानगर तरीही निमूट असतं.

शेवटी आपण असतो.

हस्तीदंती मनोऱ्यातलं आयुष्य भोगत

चायपावच्या उजाड डोळ्यांचे फक्त साक्षीदार असतो

दुःखालयात त्याचा भोवरा भिरभिरताना

महानगरासारखं आपणही निमूट असतो.”

(अंतःस्थ २७)

ज्येष्ठ समीक्षक रा.ग.जाधव म्हणतात, “महानगरीय संस्कृतीच्या दुःखबधिर व माणुसकी शून्य वृत्तीला प्रज्ञा लोखंडे दाहक उपरोधाने सला करतात (सलाम बॉम्बे): महानगरातील कंगाल झोपडपट्ट्यांचे व फूटपाथांचे मनुष्यजीवन कवयित्री प्रकाशझोतात आणते. या महानगरीय अमानवीकरणाच्या (डीहयूमनायझेशनच्या) प्रक्रिये —कडे महानगरवासीही निमूटपणे बघत असतो याची अपराधी भावना कवयित्रीला अस्वस्थ करते.”^४

महानगरीय संस्कृतीचे विदारक दर्शन घडवतच समग्र माणुसकीचा वेध घेणारी प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता अधिक प्रभावी वाटते.

“मलाही व्हायचं आहे प्रकृती

मलाही लिहायची आहे थेरीगाथा”

(मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा १)

अशी कविता लिहिणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे यांचे काव्यलेखन अतिशय सर्जनशील विचारप्रणालीचे आहे. काही काळाआधीची त्यांची कविता ही भूक आणि क्षुधा. तहान आणि तृष्णा या साध्या सोप्या नसलेल्या भेदातून वाट काढणारी आहे. परंतु आताची कविता ही कवयित्रीने हा भेद समष्टीच्या व्यापकतेला केंद्रबिंदू मानून समग्राशी डोळा भिडवू पाहण्याची हिंमत व्यक्त करते. प्रज्ञा लोखंडे यांनी स्वतःचे अस्तित्व ओळखण्याचा प्रयत्न आपल्या काव्यातून केला आहे. स्वतःचे स्वप्न ओळखून विश्वातील अनेक अनाकलनीय घटकांचा संबंध मानवतेशी लावत त्यांची कविता समग्र विश्वाशी एकरूप होऊ पहाते आहे.

प्रज्ञा लोखंडे यांच्या काव्याविषयी आणि त्यांच्या एकूणच साहित्याविषयी बोलताना प्रसिध्द स्त्रीवादी विचारवंत प्रा. माया पंडित म्हणतात, “तळागाळातल्या स्त्रियांच्या आणि विशेषतः गावकुसाबाहेरील बाईंच्या जगण्यामरण्याचा लेखा-जोखा कथा, कविता आणि नाटकांमधून एका नव्या आत्मभानाने मांडणारी दमदार लेखिका म्हणून प्रज्ञा पवार –(लोखंडे) यांचा परिचय आहे. ‘अंतःस्थ’, ‘उत्कट जीवघेण्या घगीवर’ सारखे कवितासंग्रह आणि ‘धादांत खैरलांजी’ हे नाटक यातून प्रगट होणाऱ्या आत्मभानाला नवे म्हणण्याचे कारण असे की हे आत्मभान आधीच्या लेखिकांपेक्षा निराळे आहे. जातीजातींमध्ये विभागलेले कष्टकरी दलित आणि स्त्रिया उच्चनीचतेच्या उतरंडीमध्ये रचल्या गेलेल्या आहेत. ही रचलेली उतरंड श्रेणीबद्ध असमानतेची आहे. दलित स्त्रीचे जगणे या श्रेणीबद्ध समाजाच्या शेवटच्या पायरीवर उभ्या असलेल्या व्यक्तीचे जगणे आहे. ही स्त्री समाजजीवनाच्या सर्व पातळ्यावंर आणि कालव्यवहारात कायमच दुर्लक्षित राहिली आहे. तिच्या गावकुसाबाहेरच्या जगण्याचा मूल्यात्मक वेध घेणारे, तिच्या अनुभवांना मध्यवर्ती ठेऊन सभोवतालच्या वास्तवाची कठोर समीक्षा करणारे तिचे साहित्य मात्र मराठी सांस्कृतिक विश्वात अभावानेच आढळते. ” ५

प्रा. माया पंडित यांनी प्रज्ञा लोखंडे यांच्या लेखनाविषयी केलेले भाष्य हे अतिशय समर्पक आहे.

निष्कर्ष :

१. आधुनिक मराठी कवियित्रीमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यलेखन करुन आपला स्वतंत्र ठसा उमटवणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे या कवयित्री आहेत.
२. स्त्रीवादी जाणीव ही प्रमुख भूमिका असली तरी त्यांच्या काव्यातून दलित आणि महानगरीय जाणिवांचा प्रवास सुरु होतो
३. दलित जाणीव ही एकेरी न मांडता आपल्या काव्यातून त्यांनी दलित स्त्रीवादी ही संकल्पना नव्याने रुजवली आहे.
४. महानगरीय संस्कृतीच्या दुःखबधीर व माणुसकी शून्य विदारक वृत्तीचा प्रत्यय प्रज्ञा लोखंडे यांच्या काव्यातून येतो.
५. स्वन्मान जाणून वैश्विक समग्रतेशी एकरूप होणारी कविता लिहून त्यांनी खरोखरच सामाजिक प्रारुपाला वेगळे वळण देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

यापुढील प्रकरणामध्ये प्रज्ञा लोखंडे यांच्या 'उत्कट जीवघेण्या धगीवर ' या काव्यसंग्रहाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात येईल.

संदर्भ :

- १) प्रज्ञा लोखंडे – अंतःस्थ प्रस्तावना, डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे
दुसरी आवृत्ती २००४ पृ.१८
- २) तत्रैव – पृ.१७
- ३) तत्रैव – पृ.१०
- ४) प्रा.रा.ग. जाधव – आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता प्रतिमा
प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९९६ पृ. ९९-१००

- ५) प्रा. डॉ. सौ नलिनी महाडीक गौरवग्रंथ :

संपादक :डॉ शारद गायकवाड
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली
२००९ पृ.११४